

Κατὰ ταῦτα, τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς τρίπτυχον δὲν δύνатаι νὰ εἶναι παλαιότερον τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνος. Ἐν τούτοις ἡ ὄχι πολὺ ἐπιμελής ἐκτέλεσις τῶν εἰκονιδίων ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ κατέλθωμεν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 17ου ἢ πιθανώτερον μέχρι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 18ου αἰῶνος.

Ἡ ὄλη, πολλάκις ἀδεξία, ἀντιγραφή παλαιῶν καλῶν προτύπων, τὴν ὁποίαν δεικνύουν τὰ εἰκονίδια τὰ κοσμοῦντα τὸ τρίπτυχον, παρουσιάζει ὄχι ὀλίγας ὁμοιότητας πρὸς τὴν ἄνισον καὶ πολλάκις ἀμελῆ τέχνην τοῦ ἁγιογράφου Ἰωάννου Μόσκου, ἐργασθέντος, ὅπως δεικνύουν τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ χρονολογημένα ἔργα του, μετὰ τοῦ 1680 καὶ τοῦ 1714. Δὲν θὰ ἦτο ἴσως πολὺ ἀπίθανον νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ τρίπτυχον τοῦτο εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου Μόσκου.

Τὸ ἀπασχολήσαν ἡμᾶς τρίπτυχον δὲν εἶναι βεβαίως ἔργον ἐξαιρετικῆς τέχνης. Παρουσιάζει ὅμως πολὺ ἐνδιαφέρον διὰ τὸ μοναδικόν, καθ' ὅσον γνωρίζω, θέμα τοῦ μεσαίου φύλλου, τὴν ἀρκετὰ πιστὴν δηλαδὴ ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου ἐκκλησίας. Ὁ παραγγείλας εἰς τὸν ξυλογλύπτῃν καὶ εἰς τὸν ζωγράφον τὸ τρίπτυχον ἠθέλησε, φαίνεται, ν' ἀναπαρασταθῇ εἰς αὐτὸ μικρογραφικῶς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἰδιοκτῆτου ἴσως ναοῦ του. Ὁ ναὸς δὲ αὐτὸς ἀνῆκε πιθανῶς, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὸ δυσδιάκριτον οἰκόσημον εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κεντρικοῦ φύλλου, εἰς εὐγενῆ Ἑλληνα βενετοκρατουμένης περιοχῆς, τῆς Κρήτης ἢ τῶν Ἰονίων νήσων, ὅπου, ὡς γνωστόν, αἱ ἀρχοντικαὶ οἰκογένειαι εἶχον ἰδιοκτῆτους, μικρὰς κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐκκλησίας. Ἄν δὲ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι εἰς τὸ τέμπλον τὸ ἀναπαριστώμενον εἰς τὸ τρίπτυχον εὐρίσκεται ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνος, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς τὴν ἀρκετὰ βάσιμον γνώμην, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, ὅτι εἰς τὸν ἅγιον αὐτὸν ἦτο ἀφιερωμένος ὁ ναὸς, τοῦ ὁποίου τὸ τέμπλον μᾶς διέσωσεν εἰς μικρογραφικὴν ἀναπαράστασιν τὸ ἀπασχολήσαν ἡμᾶς τρίπτυχον.

Β'. ΑΙ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ

Πεντηκονταετία σχεδὸν παρήλθεν ἀφ' ὅτου ὁ Νικόλαος Πολίτης, ἀσχολούμενος μὲ τὸν Ἐρωτόκριτον, ἐπέστησε τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν ἐπὶ τῶν μικρογραφιῶν τοῦ κώδικος Harley 5644 τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου καὶ γραφέντος τὸ 1710, παρατηρῶν ὅτι «αἱ τοῦ χειρογράφου ἱστορίαι» εἶναι «πολύτιμον μνημεῖον τῆς κοσμικῆς γραφικῆς παρ' ἡμῖν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἄξια δὲ σπουδῆς καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τῆς σχέ-

σεως αὐτῶν πρὸς τὴν ξένην τέχνην καὶ πρὸς τὰ ἱστορημένα βυζαντινὰ χειρόγραφα»¹. Αἱ δύο ὁμως μικρογραφίαι, τὰς ὁποίας παρέθεσεν εἰς τὸ ἄρθρον του ἐκεῖνο ὁ Πολίτης (σ. 64 καὶ 65), καὶ αἱ ὀκτώ πού συνοδεύουν τὴν κατὰ τὸ 1915 γενομένην κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ ποιήματος ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Στ. Ξανθοῦδίδου, ἦσαν πολὺ ὀλίγα διὰ νὰ βασι-σθῇ ἐπ' αὐτῶν ἀξία λόγου μελέτη περὶ τῆς τέχνης καὶ περὶ τῶν πηγῶν πού ἐχρησιμοποίησεν ὁ ἄγνωστος ζωγράφος διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς ἐκτεταμένης αὐτῆς εἰκονογραφήσεως.

Ἦδη, μετὰ τὴν πλήρη δημοσίευσιν τῶν μικρογραφιῶν τοῦ χειρογράφου τούτου ὑπὸ τοῦ κ. Β. Λαοῦρδα², δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν σαφῆ ἰδέαν τῆς ὅλης εἰκονογραφήσεως τοῦ κώδικος καὶ νὰ ἐξετάσωμεν μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα αὕτη παρουσιάζει.

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ εἰκονογράφησις αὕτη ἔχει γίνῃ ὑπὸ ζωγράφου βαθύτατα ἐπηρεασμένου ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν, καὶ μάλιστα τὴν βενετικὴν τέχνην. Αἱ πανοπλίαι καὶ αἱ ἐνδυμασίαι τῶν ἀνδρῶν, ἰδιαιτέρως δὲ αἱ ἐνδυμασίαι τῶν γυναικῶν, εἶναι σχεδὸν ὁμοιοὶ μὲ ἐκεῖνας πού βλέπομεν εἰς τοὺς πίνακας τῶν Βενετῶν ζωγράφων, ὅπως εἶναι γνησίως βενετικὴ καὶ ἡ μορφή τῶν οἰκοδομημάτων, τῶν ἐπίπλων κ.λ.π.

Ὁ εἰκονογράφος τὸν κώδικα ἤτο Ἕλλην ἢ Ἰταλός; Ὁ κ. Λαοῦρδας τὸν θεωρεῖ προφανῶς Ἰταλόν³. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο τὸν ἤγαγε ἴσως τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τέσσαρας ἀπὸ τὰς μικρογραφίας ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ εἰκονιζομένου καὶ ἰταλιστί⁴. Τοῦτο ὁμως δὲν εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐπαρκὴς λόγος νὰ θεωρήσωμεν τὸν μικρογράφον Ἰταλόν. Αἱ ἰταλικαὶ αὐταὶ ἐπιγραφαὶ τῶν τεσσάρων μικρογραφιῶν ἀπλῶς μεταφράζουν, καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ὄχι ὀρθόν, τὰς ὑπαρχούσας ἐκτενεστεράς ἑλληνικὰς ἐρμηνείας. Νομίζω ὅτι αἱ ἰταλικαὶ αὐταὶ ἐπιγραφαὶ ἐτέθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων, ἄγνωστον διὰ τίνα λόγον.

Ὁ ἐκτελέσας τὰς μικρογραφίας ἤτο ἀναμφιβόλως Ἕλλην. Τὸ ὅτι ἡ τέχνη του εἶναι καθ' ὄλοκληρίαν σχεδὸν ἰταλικὴ ἐξηγεῖται εὐκόλως, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς πολυτίμους διαπιστώσεις τοῦ Ξανθοῦδίδου. Οὗτος πράγματι ἀπέδειξε κατὰ τρόπον, νομίζω, ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ κῶδιξ ἐγράφη εἰς τὴν Ἐπτάνησον καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ζάκυνθον

¹) Περιοδ. «Λαογραφία», 1, 1909, 69.

²) Περιοδ. «Κρητικά Χρονικά», 6, 1952, 299 κ. ἐξ. πίν. ΚΔ'—ΝΔ'.

³) Ἐνθ' ἀν. 300.

⁴) Ἐνθ' ἀν. σ. 305, ἀριθ. 20, 21, 23, 25 καὶ πίν. ΚΗ'. 20, ΚΘ'. 21, 23, Δ'. 25.

υπό Ζακυνθίου⁵. Ἡ τέχνη τῆς Ζακύνθου ἀρχομένου τοῦ 18ου αἰῶνος ἐμφανίζεται, ὡς γνωστόν, ἀπολύτως σχεδὸν ἐξιταλισμένη. Εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσεν ὄχι ὀλίγον ὁ Παναγιώτης Δοξαράς, ὁ ὁποῖος ἐπιστρέφων ἐξ Ἰταλίας περὶ τὸ 1700 εἰς τὴν Ζάκυνθον, διαδίδει ἐκεῖ τὴν ἐξιταλισμένην δι' ἔλαιογραφίας ζωγραφικὴν καὶ διὰ τῶν πινάκων του, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου τοῦ Λεονάρδου da Vinci, *Trattato della pittura*, τῆς ὁποίας σώζονται ὡς γνωστόν, δύο αὐτιόγραφοι κώδικες τῶν ἐτῶν 1720 καὶ 1724⁶, ὅπως τέλος καὶ διὰ τοῦ κατὰ τὸ 1726 συγγραφέντος πρωτοτύπου ἔργου του Περὶ ζωγραφίας, τὸ ὁποῖον πρὸ πολλοῦ ἔχει ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ Σ. Λάμπρου⁷.

Τὸ καλλιτεχνικὸν συνεπῶς περιβάλλον, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου εἰκονογραφήθη ὁ κώδιξ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ἦτο ἐντελῆς σχεδὸν ἐξιταλισμένον. Οὕτω οὐδέν, νομίζω, ὑπάρχει κώλυμα εἰς τὸ νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὰς μικρογραφίας τοῦ κώδικος ἦτο ἀσφαλῶς Ἕλλην καὶ ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὴν ὁμάδα τῶν Ζακυνθίων ζωγράφων τῶν ἀσκούντων τὴν ἐξιταλισμένην τέχνην, τὴν ὁποίαν διὰ τῶν ζωγραφικῶν του ἔργων καὶ διὰ τῶν συγγραφῶν του ἐνίσχυνεν ὁ Παναγιώτης Δοξαράς.

Ὁ ἄγνωστος τεχνίτης τοῦ κώδικος τοῦ Λονδίνου ἤσκει ἀσφαλῶς καὶ τὴν ἀγιογραφίαν. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ σειρὰν ὁλόκληρον μικρογραφῶν τοῦ χειρογράφου, αἱ ὁποῖαι ἀναμφισβητήτως ἐμπνέονται ἀπὸ λίαν συνήθεις θρησκευτικὰς συνθέσεις.

Ἦδη ὁ Ξανθοῦδίδης, προκειμένου περὶ τῆς μικρογραφίας τῆς εἰκονιζούσης τὴν γέννησιν τῆς Ἀρετούσας (ΚΑ'. 2)⁸, εἶχεν ὀρθότατα παρατηρήσει ὅτι αὕτη «φαίνεται ποιηθεῖσα κατ' ἀπομίμησιν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ»⁹. Καὶ ἡ μὲν παρομοίωσις πρὸς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς μνημονικὸν λάθος, διότι ἡ μικρογραφία σχετίζεται πρὸς παραστάσεις τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, ἡ διαπίστωσις ὅμως τῆς σχέσεως τῆς μικρογραφίας πρὸς θρησκευτικὴν παράστασιν δεικνύει τὴν ὀξεῖαν παρατηρητικότητα τοῦ σοφοῦ ἐκδότου τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἡ μικρογραφία πράγματι τῆς γεννήσεως τῆς Ἀ-

⁵) Βιτζένιζου Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος. Ἐκδοσις κριτική... ὑπὸ Σ. Ξανθοῦδίδου, Ἡράκλειον, 1915. Εἰσαγωγή, σελ. XVI, XVIII.

⁶) Βλ. προχείρως «Ν. Ἑλληνομνήμονα», 9, 1912, 268 κ. ἔξ.

⁷) Παναγιώτου Δοξαρά, Περὶ ζωγραφίας... ὑπὸ Σ. Λάμπρου, Ἀθήναι, 1871.

⁸) Αἱ παραπομπαὶ γίνονται εἰς τὴν ἔκδοσιν Λαοῦρδα. Μὲ γράμματα σημειοῦται ὁ πίναξ τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν», ὁ δὲ ἀριθμὸς εἶναι ὁ αὐτῶν τῆς μικρογραφίας.

⁹) Ξανθοῦδίδης, ἐνθ' ἀν. σ. 747, ἀριθ. 2. Λαοῦρδας, ἐνθ' ἀν. σ. 302, ἀριθ. 2.

ρευούσας, ὅπως καὶ ἡ μικρογραφία ΚΖ'. 14, ἀπορρέουν ἀπὸ παραστάσεις τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου¹⁰.

Αἱ μικρογραφίαι ὅμως τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἐρωτοκρίτου αἱ σχετιζόμεναι πρὸς θρησκευτικὰς παραστάσεις δὲν περιορίζονται εἰς τὰς δύο μόνον μνημονευθείσας. Αὗται εἶναι πολὺ περισσότεραι.

Οὕτω αἱ μικρογραφίαι ΚΣΤ'. 11 καὶ ΜΑ'. 69 ἀπορρέουν ἐκ παραστάσεων τῆς Συναντήσεως τῆς Θεοτόκου μετὰ τὴν Ἐλισάβετ, θέματος, τὸ ὁποῖον εἰκονογραφεῖ, ὡς γνωστόν, καὶ τὸν ἕον οἶκον τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου ("Ἐχουσα ἡ ἅγια κλπ.)¹¹. ὅπως ἐπίσης ἡ μικρογραφία Ν'. 106 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ βου οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου (Ζάλην ἔνδοθεν ἔχων κλπ.)¹².

Αἱ πολυάριθμοι μικρογραφίαι αἱ εἰκονίζουσαι τοὺς πολεμιστὰς τοὺς μέλλοντας νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸ κονταροκτύπημα ΚΖ'. 16—ΛΑ'. 29 προέρχονται ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὰς παραστάσεις τῶν ἐφίππων στρατιωτικῶν ἁγίων, τοὺς ὁποίους μετὰ τὴν ἀγάπην ἐξωγράφησαν καὶ οἱ βυζαντινοὶ καὶ οἱ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἁγιογράφοι.

Ὅμοίως θρησκευτικὸν εἶναι καὶ τὸ πρότυπον τῶν δύο ἐφίππων, τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ τοῦ Πολυδώρου, εἰς τὴν μικρογραφίαν ΚΣΤ'. 12, ἡ ὁποία ἐνθυμίζει ἀναλόγους παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐφίππων¹³.

Πολλὰ ἐπίσης στοιχεῖα ἔλαβεν ὁ τεχνίτης τῶν μικρογραφιῶν ἀπὸ παραστάσεις μαρτυρίων ἁγίων. Ἀπὸ τιαυτὰ ἀσφαλῶς πρότυπα προέρχονται, μετὰ τὴν ἄλλων, αἱ μικρογραφίαι ΜΘ'. 101—Ν'. 105¹⁴. Χα-

¹⁰) Βλ. προχείρως τὴν ἀπὸ τοῦ 1674 εἰκόνα τοῦ Βίκτωρος εἰς τὴν Συλλογὴν Σταθάτου: Α. Ξυγγοπούλου, Συλλογὴ Σταθάτου, πίν. 11.

¹¹) Βλ. προχείρως τὴν ἀπὸ τοῦ 1536 τοιχογραφίαν τῆς Μολυβοκκλησιᾶς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος: Millet, Monuments de l' Athos. πίν. 155. 1. Ἄνω σειρὰ, δευτέρα εἰκὼν ἐξ ἀριστερῶν.

¹²) Μολυβοκκλησιὰ: Millet, ἐνθ' ἄν. πίν. 155. 1. Ἄνω σειρὰ, τρίτη εἰκὼν ἐξ ἀριστερῶν.

¹³) Βλ. τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης: Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι, 1952, Λεύκωμα, πίν. 93α. Πολὺ ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ παράστασις τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάχου ἐφίππων εἰς εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ: Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, I (Πίνακες), Ἀθῆναι, 1956, πίν. 185. Σχετικὴ κάπως εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Μ. Δαμασκηνοῦ μετὰ τοὺς τέσσαρας στρατιωτικοὺς ἁγίους εἰς τὴν Συλλ. Σταθάτου: Ξυγγοπούλου, Συλλογὴ Σταθάτου, πίν. 2.

¹⁴) Πρβ. προχείρως μερικὰς ἀπὸ τὰς σκηνάς, ἰδίως τὴν εἰς τὴν ἀριστερὰν κάτω γωνίαν, πού ἐξωγράφησεν ὁ Κωνσταντῖνος Τζάνης εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Μουσείου Μπενάκη: Α. Ξυγγοπούλου, Μουσεῖον Μπενάκη. Κατάλογος τῶν εἰκόνων, Ἀθῆναι, 1936, πίν. 23.

ρακτηριστική ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ μικρογραφία ΛΣΤ'. 51 ἡ εἰκονίζουσα τὴν Ἀρετούσαν πρὸ τοῦ ἐπὶ τοῦ θρόνου καθημένου πατρὸς τῆς. Αὕτη ἐμπνέεται ἀναμφιβόλως ἀπὸ παραστάσιν μάρτυρος πρὸ τοῦ δικαστοῦ. Τὸ ἴδιον ἀκριβῶς σχῆμα ἐχρησιμοποίησε τὸ 1711 καὶ ὁ Διονύσιος, ὁ συγγραφεὺς τῆς περιφήμου Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων, εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ναύσκου τοῦ Κελλίου του τοῦ σοζυμένου εἰς τὰς Καρυὰς τοῦ Ἀγίου Ὄρους, διὰ τὴν παριστήσῃ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον ἐλέγχοντα τὸν Ἡρώδη¹⁵. Δύναται, νομίζω, νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι καὶ ὁ Διονύσιος καὶ ὁ ἄγνωστος μικρογράφος τοῦ κώδικος τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἠντιλησαν ἀπὸ κοινὸν παλαιότερον πρότυπον.

Παραλείπων ἄλλα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις νὰ εὔρη ἐξετάζων μετὰ προσοχῆς τὰς μικρογραφίας τοῦ χειρογράφου, ἔρχομαι εἰς ἕν τελευταῖον. Πρόκειται περὶ τῆς μικρογραφίας ποῦ κλείει τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ κώδικος καὶ ἡ ὁποία εἰκονίζει τὸν Ρῆγαν στέφοντα τὸν Ἑρωτοκρίτον βασιλέα (ΝΔ' 121). Αὕτη ἀντιγράφει εἰκόνα παριστάνουσαν τὴν Στέψιν τῆς Θεοτόκου. Τὸ εἰκονογραφικὸν τοῦτο θέμα, ἄγνωστον εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἀγιογραφίαν, εἶναι συνηθέστατον εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἂν καὶ ὑπάρχουν μερικὰ αὐτοῦ παραδείγματα ποιηθέντα ὑπὸ Ἑλλήνων ζωγράφων εἰς τὴν Βενετίαν, ἀλλὰ κατὰ παραγγελίαν καὶ πρὸς χρῆσιν Βενετῶν¹⁶. Τὸ πρότυπον τοῦ ἐκτελέσαντος τὴν μικρογραφίαν θὰ ἦτο ἀνάλογον πρὸς τὸ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος ψηφιδωτὸν τοῦ Ἰακώβου Torriti εἰς τὴν ἀψίδα τῆς Santa Maria Maggiore τῆς Ρώμης¹⁷. Ὁ μικρογράφος ὅμως τοῦ κώδικος θὰ εἶχε μᾶλλον πρὸ ὀφθαλμῶν εἰκόνα ποιηθεῖσαν ὑπὸ Ἕλληνας εἰς τὴν Βενετίαν πρὸς χρῆσιν Βενετοῦ. Τοιαῦται δὲ εἰκόνες δὲν θὰ ἦσαν βεβαίως σπάνιαι εἰς τὴν βενετοκρατουμένην Ζάκυνθον.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων ὀλίγων παραδειγμάτων ἔγινε, νομίζω, σαφὲς ὅτι ὁ ζωγράφος τῶν μικρογραφιῶν τοῦ κώδικος τοῦ Λονδίνου ἦτο καὶ ἀγιογράφος ἀντλήσας ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν εἰκονογραφίαν πολλὰ θέματα, τὰ ὁποῖα μὲ μικρὰς μεταβολὰς ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὴν εἰκονογράφησιν σειρᾶς ὅλης σκηνῶν τοῦ Ἑρωτοκρίτου.

Ἡ διαπίστωσις τέλος αὐτῆ, ὅτι ὁ κοσμήσας τὸν κώδικα ἦτο ἅγιο-

¹⁵) Εἰκὼν ἐν R. Byron - D. Talbot Rice, *The Birth of Western Painting*, London, 1930, πίν. 28. Ἡ πρώτη σκηνὴ ἐξ ἀριστερῶν.

¹⁶) Βλ. π. χ. τὸ μικρὸν τρίπτυχον τῆς Πανακοῦτης τοῦ Βατικανοῦ προχείως παρὰ S. Bettini, *La pittura cretese - veneziana e i Madonneri*, Padova, 1933, πίν. XXII.

¹⁷) Εἰκὼν προχείως ἐν K. Kunstle, *Ikonographie der christlichen Kunst*, I, Freiburg im Breisgau, 1928, σ. 577, εἰκ. 324.

γράφος, ἐνισχύει, νομίζω, τὴν γνώμην ἡμῶν, ὅτι οὗτος ἦτο Ἕλληνας. Ζωγράφος Ἴταλός δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη τοιαύτην γνώσιν τῆς θρησκευτικῆς ὀρθοδόξου ἀγιογραφίας.

Τὸ παράδειγμα ἀγιογράφου εἰκονογραφοῦντος κείμενον μὴ θρησκευτικὸν δὲν εἶναι μοναδικόν. Ἦδη πολὺ πρὸ τοῦ ἀγνώστου ζωγράφου τῶν εἰκόνων τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὁ Κρήσιος ἀγιογράφος Γεώργιος Κλόντζας, γνωστός κυρίως ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ ζωγραφικὰ του ἔργα¹⁸, ἐκόσμησε τὸ 1590 μὲ συνθέσεις διὰ γραφίδος χαρακτῆρος ἑντελῶς ἰταλικοῦ τὸν κώδικα 22 class. VII τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας περιέχοντα κείμενα μὴ θρησκευτικὰ¹⁹.

Αἱ μικρογραφίαι ὅμως τοῦ κώδικος τοῦ Ἐρωτοκρίτου αἱ προερχόμεναι ἀπὸ συνθέσεις θρησκευτικὰς ἀποτελοῦν μικρὸν μέρος τῆς ὅλης αὐτοῦ εἰκονογραφήσεως. Ὑπάρχουν πράγματι εἰς τὸ χειρόγραφον πολυάριθμοι συνθέσεις δημιουργηθεῖσαι εἰδικῶς διὰ τὸ ποίημα, ὅπως π. χ. αἱ ΚΔ'. 4, ΚΕ'. 5 - 7, ΛΑ'. 30, ἐπίσης αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰς διαφόρους φάσεις τοῦ κονταροκτυπήματος (ΛΑ'. 31 - ΛΕ'. 46), αἱ ΛΕ'. 47, ΛΖ'. 53, 54, αἱ σκηναὶ τοῦ πολέμου ἐναντίον τοῦ Βασιλέως τῶν Βλάχων τοῦ εἰσβαλόντος εἰς τὴν χώραν τοῦ Ρῆγα τῶν Ἀθηνῶν (ΜΑ'. 71 κ. ἐξ.) καὶ ἄλλαι ἀκόμη. Αἱ συνθέσεις αὗται ἐδημιουργήθησαν ἀναμφιβόλως ὑπὸ τοῦ κοσμήσαντος τὸν κώδικα, ὁ ὁποῖος ἠκολούθησε κατὰ πόδας τὸ κείμενον τοῦ ποιήματος, ἴσως ὅμως καὶ ὑπὸ τοῦ ἐκτελέσαντος τὸ πρωτότυπον πὸν ἐχρησιμοποίησεν οὗτος.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ μία τρίτη κατηγορία μικρογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν ἰδιαιτέρον ὅλως ἐνδιαφέρον. Πολυάριθμοι δηλαδὴ μικρογραφίαι δεικνύουν ἰδιάζοντα ἑντελῶς τρόπον παραστάσεως τῶν οἰκοδομημάτων τῶν ἀποτελούντων τὸ βᾶθος τῆς συνθέσεως καὶ πρὸ τῶν ὁποίων εἰκονίζονται αἱ μορφαί. Τοιαῦται, μετὰξὺ ἄλλων, εἶναι αἱ ΚΔ' 3, ΚΣΤ'. 9 - 11, ΛΕ'. 48 - ΛΣΤ'. 52, ΛΖ'. 55, ΛΗ'. 57, 60, ΛΘ'. 61 - ΜΑ'. 70, ΜΒ'. 73, ΜΓ'. 80, ΜΔ'. 81, ΜΗ'. 98 - 100, ΜΘ'. 104, Ν'. 107, 108, ΝΒ'. 113.

Εἰς τὰς μικρογραφίας ταύτας τὰ οἰκοδομήματα δὲν εἰκονίζονται εἰς διαγώνιον προοπτικὴν γραμμὴν προχωροῦσαν πρὸς τὸ βᾶθος. Εἰς ταύτας τὸ βᾶθος ἀποτελεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τοῖχον παράλληλον πρὸς τὴν γραμμὴν τοῦ ἐδάφους, ὁ ὁποῖος κοσμεῖται μὲ ἀρχιτεκτονή-

¹⁸⁾ Ἀναγραφὴν τῶν θρησκευτικῶν ἔργων τοῦ Κλόντζα, ἀρκετὰ ἑλλιπῆ, βλ. ἐν Δ. Σισιλιάνου Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ἀθήναι, 1935, 110 κ. ἐξ.

¹⁹⁾ Περὶ τοῦ κώδικος καὶ τῶν εἰκόνων του βλ. «Ν. Ἑλληνομνήμονα», 12, 1915, 41 κ. ἐξ. καὶ Β. Λαοῦδαν εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά», 5, 1951, 231 κ. ἐξ.

ματα τύπου καθαρῶς ἰταλικοῦ. Πρὸ τοῦ τοίχου δὲ τούτου κινοῦνται αἱ μορφαί.

Ἐπί τῷ τρόπῳ οὗτος παραστάσεως τοῦ βήθους δὲν προέροχεται βεβαίως ἀπὸ ἄγνοιαν τῶν νόμων τῆς φυσικῆς προοπτικῆς, ὅπως τοὺς ἐφήρμοσεν ἡ Ἀναγέννησις. Ὁ τεχνίτης τοῦ χειρογράφου τοὺς ἐγγώριζεν ἀρεκτὰ καλῶς, ὅπως δεικνύουν ἄλλαι μικρογραφίαι, π. χ. αἱ ΚΔ'. 1, 4, ΛΕ'. 47, ΛΣΤ'. 50, ΛΖ'. 53, 54, ΛΗ'. 59, ΜΗ'. 99, ΝΑ'. 112 κ.ά. Ἡ διαφορὰ προέροχεται, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀπὸ ἄλλην αἰτίαν.

Ἐπί τῷ τρόπῳ οὗτος τῆς ἀπεικονίσεως τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ βήθους ἐνθυμίζει πράγματι ζωηρῶς τὰς σκηνογραφίας θεάτρον. Ὑπάρχουν μάλιστα μεταξὺ τῶν μικρογραφιῶν τῆς κατηγορίας αὐτῆς μερικαί, ὅπως π. χ. αἱ ΚΔ'. 3, ΚΣΤ'. 10, 11 κ. ἄ., εἰς τὰς ὁποίας καὶ αὐτὰ τὰ πρὸ τῶν οἰκοδομημάτων πρόσωπα δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ἠθοποιῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς.

Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ μὲ ὀδηγοῦν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ ζωγράφος ὁ ἐκτελέσας τὰς μικρογραφίας ἐνεπνέετο ἀπὸ παραστάσιν ἐπὶ τῆς σκηνῆς θεάτρον.

Ἡ παράστασις αὕτη ἦτο ἢ τοῦ Ἑρωτοκρίτου ; Τοῦτο δὲν μοῦ φαίνεται διόλου πιθανόν. Καὶ εἶναι βεβαίως γνωστὸν ὅτι ἀποσπάσματα τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἀπηγγέλοντο, ἰδίως κατὰ τὰς Ἀπόκρω ἀπὸ δμάδου μετημφιεσμένων, εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος²⁰, μέχρις ἀκόμη τοῦ 1910²¹. Ὅλαι ὅμως αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαι ὁμιλοῦν περὶ ἀπαγγελίας ἀποσπασμάτων τοῦ ποιήματος ἢ καὶ ἀναπαραστάσεως σκηνῶν ἐξ αὐτοῦ, ἰδίως τοῦ κονταροκτυπήματος, γινομένων εἰς τὸ ὑπαίθρον. Οὐδεμία, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, ὑπάρχει πληροφορία περὶ ἐκτελέσεως αὐτῶν εἰς κλειστὸν χῶρον ἢ εἰς θεάτρον. Αἱ μικρογραφίαι ἐν τούτοις αἱ ἀπασχολοῦσαι ἡμᾶς ἐμπνέονται ἀσφαλῶς ἀπὸ παραστάσιν ἐπὶ σκηνῆς θεάτρον καὶ μὲ ζωγραφημένα σκηναί. Πῶς θὰ ἠδύνατο λοιπὸν νὰ ἐρμηνευθῆ ἢ καταγωγὴ τῶν μικρογραφιῶν τούτων ; Νομίζω, ὑπὸ πᾶσαν βεβαίως ἐπιφύλαξιν, ὅτι ὁ ζωγραφῆσας τὰς ἀπασχολούσας ἡμᾶς μικρογραφίας εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν εἰκονογραφημένον χειρόγραφον κάποιου θεατρικοῦ ἔργου, κάποιου ἀπὸ τὰς κρητικὰς τραγωδίας.

Ποία νὰ ἦτο ἢ κρητικὴ αὕτη τραγωδία ; Κατὰ τὴν γνώμην μου, δὲν θὰ ἦτο ἴσως πολὺ ἀπίθανον νὰ στραφῶμεν πρὸς τὴν περίφημον Ἑρωφίλην τοῦ Γεωργίου Χορτάτση. Ὑπάρχει πράγματι ἢ πληροφο-

²⁰) Ξανθοῦ διδης, ἐνθ' ἄν. Εἰσαγωγή, σ. CLXXI κ. ἐξ. καὶ περιὸδ. «Λογογραφία», 1, 1909, 409 κ. ἐξ.

²¹) «Λογογραφία», 2, 1910, 451.

ρία τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου, ὅτι ἡ τραγωδία τοῦ Χοριάτζη ἦτο λίαν δημοφιλὴς εἰς τὴν Κρήτην καὶ μετ' ἐπιτυχίας ἐπαιζέτο εἰς τὰ θέατρα τοῦ Κάστρου, δηλαδὴ τοῦ Ἑρακλείου²². Καὶ ὁ Ξανθουδίδης ἔξ ἄλλου εἶχε παρατηρήσει ὅτι ὑπάρχουν, ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα, πολλαὶ ἀναλογίαι μεταξὺ τῆς Ἑρωφίλης καὶ τοῦ Ἑρωτοκρίτου²³. Πράγματι δὲ ἡ ἀπεικόνισις πολλῶν σκηνῶν τῆς Ἑρωφίλης θὰ ἠδύνατο καλλίστα νὰ χρησιμεύσῃ διὰ τὴν εἰκονογράφησιν ἐπεισοδίων τοῦ Ἑρωτοκρίτου.

Χωρὶς νὰ θελήσωμεν νὰ ἐξαντλήσωμεν τὴν ἀντιστοιχίαν αὐτὴν σκηνῶν τῆς Ἑρωφίλης πρὸς μικρογραφίας τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἑρωτοκρίτου, παρέχομεν πίνακα δεικνύοντα μερικὰ τοιαῦτα παραδείγματα :

Ἑρωφίλη	Χειρόγραφ.	Ἑρωτοκρίτου
Πράξις Α΄, σκηνὴ Β΄ . .	ΚΔ΄ 3, ΚΖ΄ 11.	
» Β΄, » Β΄ . .	ΚΥ΄ 9, ΛΥ΄ 52, ΛΖ΄ 55, ΜΘ΄ 104, Ν΄ 106.	
» » » Γ΄ . .	ΚΕ΄ 8.	
» Δ΄ » Γ΄ . .	ΚΥ΄ 10.	
» » » Ε΄ . .	ΛΥ΄ 49.	
» » » Ζ΄ . .	ΚΕ΄ 8, ΜΒ΄ 73, ΜΓ΄ 80.	
» Ε΄ » Α΄ . .	Ν΄ 108,	
» » » Γ΄ . .	ΛΗ΄ 60, ΛΘ΄ 61, 63.	

Ἐάν θεωρηθῇ κάπως πιθανὴ ἡ εἰκασία μου αὐτὴ περὶ χρησιμοποιοῦσας ὑπὸ τοῦ ζωγράφου τοῦ διακοσμήσαντος τὸν κώδικα τοῦ Ἑρωτοκρίτου χειρογράφου περιέχοντος εἰκονογραφημένην τὴν Ἑρωφίλην, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ ἡ δυνατότης τῆς ὑπόθεσεως τοιοῦτου προτύπου.

Τὸ πρᾶγμα δὲν μοῦ φαίνεται ἀπίθανον. Ἡ συνθήθεια τῆς εἰκονογραφήσεως θεατρικῶν ἔργων εἶναι ἀρκετὰ παλαιά. Ὑπενθυμίζω τὸν κώδ. gr. 2795 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων γραφέντα κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα καὶ περιέχοντα τραγωδίας τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου. Ὅλων τῶν προσώπων τῆς Ἑκάβης τοῦ Εὐριπίδου ὑπάρχουν εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἀπεικονίσεις²⁴.

Θεωρῶ λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι εἰκονογραφημένον χειρόγραφον τῆς Ἑρωφίλης θὰ εἶχον φέροι μαζί των εἰς τὴν Ζάκυνθον οἱ Κρητες πρόσφυγες οἱ καταφυγόντες ἐκεῖ μετὰ τὴν κατάληψιν κατὰ τὸ 1669 τῆς πατρίδος των ἀπὸ τοὺς Γούρκους καὶ ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἐχρησιμοποίησε τὸ 1710 ὁ κοσμήσας τὸν κώδικα τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἢ

²²) Ξανθουδίδης, ἐνθ' ἀν. CXXXVI.

²³) Ἐνθ' ἀν. CXXXV κ. ἐξ.

²⁴) Βλ. H. Bordier, Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1883, σ. 278 κ.ἐξ. εἰκ. 153, 154.

καὶ ὁ ἐκτελέσας τὸ πρότυπον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον οὗτος ἀντεγράφη. Καὶ δι' αὐτὸν ἄλλωστε τὸν Ἑρωτόκριτον εἶναι γνωστόν, μαρτυρούμενον καὶ ἀπὸ τὸν ἐπιμεληθέντα τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ ποιήματος εἰς τὴν Βενετιανὰ κατὰ τὸ 1713, ὅτι Κρητὲς πρόσφυγες τοῦ Χάνδακος κατέστησαν γνωστόν, βεβαίως διὰ χειρογράφων, τὸ ποίημα εἰς τὴν Ζάκυνθον καὶ εἰς τὰς ἄλλας Ἰονίους νήσους²⁵. Διόλου συνεπῶς ἀπίθανον οἱ πρόσφυγες οὗτοι νὰ ἔφερον μαζί των καὶ χειρόγραφον περιέχον εἰκονογραφημένην τὴν τόσον εἰς τοὺς Κρητὰς ἀγαπητὴν τραγωδίαν τοῦ Χορτάτζη.

Γ' ἀνωτέρω ἐκτεθέντα διετυπώσαμεν ὡς πιθανοφανῆ βεβαίως εἰκασίαν, τῆς ὁποίας τὸ βάσιμον ἴσως ἀποδείξουν μελλοντικαὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἔρευναι.

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

---

²⁵) Ξανθοουδίδης, ἔνθ' ἀν. LIX. Πρβ. καὶ σ. XXIII κ. ἐξ "Ὅτι τὸ ποίημα ἔφερον «ἐν χειρογράφοις» οἱ Κρητὲς πρόσφυγες εἰς τὴν Ζάκυνθον λέγει ρητῶς ὁ Ξανθοουδίδης καὶ εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τῆς μικρᾶς ἐκδόσεως τοῦ Ἑρωτοκρίτου τῆς γενομένης εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὀφελίμων βιβλίων (ἀριθ. 53), σ. 7.